

56. Batılı Bilginler ve Müslüman Alimlerin Dil Konusundaki Görüşleri ve Dilbilim Çalışmalarına Bir Bakış¹

Süleyman CESUR²

Ahmet Turan ÖZDEMİR³

APA: Cesur, S. & Özdemir, A. T. (2024). Batılı Bilginler ve Müslüman Alimlerin Dil Konusundaki Görüşleri ve Dilbilim Çalışmalarına Bir Bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 994-1009. DOI: 10.29000/rumelide.1455572.

Öz

Dil, insanlığın en önemli iletişim araçlarından biridir. Duygu ve düşüncelerin ifade edilmesini, kazanılan deneyim ve kültürün başkalarına aktarılmasını sağlar. Dil sayesinde insanlar iletişim kurar, bilgi alışverişinde bulunur ve ortak bir dünya görüşü oluşturabilir. Dil, sesler, kelimeler, gramer kuralları ve anlam gibi birçok unsurdan oluşan karmaşık bir kodlama ve şifreleme sistemidir. Bu kod ve şifreleri bilenler arasında anlaşma sağlanır. Dil ile ilgili birçok çalışma bulunmakla birlikte bunların çoğu Müslüman alimlerin çalışmalarıyla veya batılı bilginlerin çalışmalarıyla ilgilidir. Bu makalede batılı ve Müslüman bilim adamlarının dilin tanımıyla ve dilbilimle ilgili görüşleri mukayeseli olarak incelenmiştir. Batılı dilciler ile Müslüman dilcilerin dil tanımları arasındaki ortak ve farklı noktalar nelerdir? Bu tanımlar dil algılarını nasıl etkilemiştir? Dilbilimin geçirdiği tarihi süreçler hangileridir. Batıdaki dilbilim çalışmalarına İslâm âleminin etkisi olmuş mudur? gibi sorulara cevap aranmıştır. Bu konular ele alınırken her iki grupta ön plana çıkan dilbilimcilerin dille ilgili fikir ve çalışmalarını incelenmiş, onların dil hakkında birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar tespit edilerek dilbilime katkıları ortaya konulmuştur. Batı dünyasında dilbilim çalışmaları, antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Bu alandaki ilk çalışmalar, dilin grameri ve bazı sözlük çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır. Zamanla dilbilim, dillerin tarihini, değişimini ve birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen daha geniş bir disiplin haline gelmiştir. İslam dünyasında dilbilim çalışmalarının temeli, Yunan ve Hint dilbilgisi geleneklerine dayanmaktadır. 7. yüzyılda İslam'ın doğuşundan sonra, Müslümanlar bu dil geleneklerini Arapçaya uyarlamaya başlamışlar ve bu alanda birçok çalışma yapmışlardır. Bu çalışmalar, 9. yüzyılda, özellikle Basra ve Bağdat'ta gelişerek devam etmiş, Arapça gramerin temelleri atılmış ve birçok önemli gramer eseri yazılmıştır. İslam âlemindeki dille ilgili bu çalışmalar batı

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %24

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 02.02.2024-**Kabul Tarihi:** 20.03.2024-**Yayın Tarihi:** 21.03.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1455572

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü / Dr., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences (Sivas, Türkiye), suleymancesur58@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-8780-1545, **ROR ID:** https://ror.org/04f81fm77, **ISNI:** 0000 0001 2259 4311, **Crossreff Funder ID:** 501100002966

³ Öğr. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü / Lecturer, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences (Sivas, Türkiye), aturan@cumhuriyet.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-1547-8256, **ROR ID:** https://ror.org/04f81fm77, **ISNI:** 0000 0001 2259 4311, **Crossreff Funder ID:** 501100002966

dünyasındaki dilbilim çalışmalarını etkilemiş, modern dilbilimin temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil, Dilbilim, Arapça, Dil Bilgisi, Dilbilimciler.

An Overview of the Opinions of Western Scholars and Muslim Scholars on Language and Linguistics Studies⁴

Abstract

Language is one of the most important communication tools of humanity. It enables the expression of feelings and thoughts and the transfer of experience and culture to others. Through language, people communicate, exchange information and form a common worldview. Language is a complex coding and encryption system consisting of many elements such as sounds, words, grammar rules and meaning. Agreement is achieved between those who know these codes and ciphers. Although there are many studies on language, most of them are related to the works of Muslim scholars or western scholars. In this article, the views of Western and Muslim scholars on the definition of language and linguistics are examined comparatively. What are the common and different points between Western and Muslim linguists' definitions of language? How did these definitions affect their perceptions of language? What are the historical processes that linguistics has gone through. Has the Islamic world had any influence on linguistic studies in the West? While addressing these issues, the ideas and studies of the prominent linguists in both groups on language were examined, their contributions to linguistics were revealed by identifying their points of agreement and disagreement about language. In the Western world, linguistic studies date back to ancient Greece. The first studies in this field focused on the grammar of language and some dictionary studies. Over time, linguistics has become a broader discipline that examines the history of languages, their changes and their relations with each other. The study of linguistics in the Islamic world is rooted in the Greek and Indian grammatical traditions. In the 7th century, after the birth of Islam, Muslims began to adapt these linguistic traditions to Arabic and conducted many studies in this field. These studies continued in the 9th century, especially in Basra and Baghdad, and the foundations of Arabic grammar were laid and many important grammatical works were written. These linguistic studies in the Islamic world influenced the linguistic studies in the western world and laid the foundations of modern linguistics.

Keywords: Language, Linguistic, Arabic, Grammar, Linguists.

⁴ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticatg, Rate: 24

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 02.02.2024-Acceptance Date: 20.03.2024-Publication Date: 21.03.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1455572

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Dil, sözlü ve yazılı olarak kendisiyle iletişim kurup, doğduğumuzda hazır bulduğumuz, insana ait, güçlü ve etkili bir sistemdir, aynı zamanda düşünme ve düşünüleni aktarma aracıdır (Aksan, 2009a, s. 13).

Dil, birçok yönü olan bir olgudur. Onun farklı yönlerini görebilmek için ona farklı açılardan bakmak gerekir. Dilin çoğu sırları hala çözülebilmemiş değildir. Dilin insan, toplum ve bilim, sanat, teknik gibi alanlarla alakası olup, bu alanların oluşmasını sağlayan bir kurumdur (Aksan, 2009b, 1/11). Dil, düşünceyi oluşturan, düzenleyen ve ileten bir sistemdir (Aksan, 2009a, s. 15).

Kişi dünyayı söze dönüştürürken dil aracını kullanır. Bu sebeple dil, dünyayı söze dönüştürebilmenin adı olarak kabul edilmiştir. Dil ile insan dış dünyaya açılır ve birçok imkan elde eder. Bununla birlikte dil insanı sınırlayan ve adeta çizdiği sınırların dışına çıkarmayan bir araçtır. Bu yüzden “dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır” denilmiştir. Dilin sabit ve değişken yönleri bulunmaktadır. İnsan dilin bu değişken yönüne etki edip onu değiştirip geliştirebilir. (Aksan, 2009a, s. 15; Güven, 2005, s. 26). Zira insanı diğer varlıklardan ayıran özelliklerinden biri onun sanatsal yönüdür. Söze dayanan sanatların ana maddesi ve meyvesi dil olduğundan insan sanatsal faaliyetlerle dile yön verip geliştirebilir.

Dil olmaksızın insanların birlikte yaşayıp anlaşmaları düşünülemez olduğundan, dil toplumlar için önemli kurumlardan biri olarak kabul edilir. Çünkü, anlaşamayan insanların toplum oluşturması mümkün değildir. Bu yönüyle dil bir milleti; yaşayışı, gelenekleri, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları ile topluma dönüştürür. Toplumun tüm bu farklı ve zengin yönleri o toplumun dilinden rahatlıkla takip edilebilir. (Aksan, 2009b, 1/12, 13).

Dilin birey ve toplum açısından anlam ve önemi, Konfüçyüs’e sorulan, “bir ülkenin yönetimi sana bırakılsaydı ilk iş olarak ne yapardın?” sorusuna karşılık, verdiği şu sözde görülür: “Bir memleketin idaresini ele alsaydım, yapacağım ilk iş, hiç şüphesiz dili gözden geçirmek olurdu. Çünkü dil kusurlu ise kelimeler düşünceyi ifade edemez. Düşünce iyi ifade edilemezse, vazife, hizmetler gerektiği gibi yapılamaz. Vazife ve hizmetin gerektiği şekilde yapılamadığı yerlerde âdet, kaide ve kültür bozulur. Âdet, kaide ve kültür bozulursa adalet yanlış yerlere sapar. Adalet yoldan çıkarsa, şaşkınlık içine düşen halk ne yapacağını bilemez.” Bu nedenle, hiçbir şey dil kadar önemli sayılmamıştır (Kayaalp, 2006, s. 58; Güven, 2005, s. 26). Çünkü dil, bir milletin kültürünün aynası, uygarlığın bir belirtisidir.

Her dilin kendine özgü mesele, kaide ve eğilimleri olduğu gibi, dillerin ortak noktaları da bulunmaktadır. İşte, dilbilim, bu çok boyutlu, gizemli ve büyümlü varlığı incelemenin yanında özellikle dilin temel meselelerini konu edinen bir bilim dalıdır (Aksan, 2009b, 1/13).

1. Dilin Tanımı

Bir sistem olan dil için (İng. *Language*, Alm. *Sprache*, Fr. *Langue*, Arp. *Lisan* / اللسان) birçok tanım yapılmıştır. Türkçede dil, sözlükte, ağızdaki tat alma organı ile konuşma organı anlamındadır. Terim olarak ise dil, insanların birbiriyle iletişim kurduğu bir sistemin adıdır. Kelimelerin konuşma eylemi ve iletişim işlevini anlatır duruma gelmesi, bunların ağızdaki dil organıyla ilişkisi sebebiyledir (Cevherî, 1998, 2/1604; İbn Manzûr, 1883, 13/385, 385; Redhous, 2012, s. 745; Yıldız, 1997, s. 670; Aksan, 2009b, 1/50). Türk Dil Kurumu dili, “insanların düşündüklerini ve duyduklarını bildirmek için kelimelerle veya işaretlerle yaptıkları anlaşma” şeklinde tarif etmiştir (Türk Dil Kurumu, 1988, 1/374). Platon (M.Ö. 348/347) ise dili, “*kendi özel düşüncelerini sesin yardımıyla özne ve yüklemeler aracılığıyla*

anlaşılabilir duruma getirmek” diye tanımlamıştır (Güven, 2001, s. 27). İslam alimleri ile batılı dilbilimcilerin dil tariflerine aşağıda ayrıntılı olarak değinilecektir.

Batılı Dilbilimcilerin Dil ile İlgili Görüşleri

Batıda dil çalışmaları, Yunan ve Roma dönemleriyle başlamıştır. Orta çağda Latince dili ile çalışmalar yapılmış, Rönesans’ı takiben 17. ve 18. yüzyıllarda dilbilim çalışmaları hız kazanmıştır. 19. yüzyıldan itibaren Ferdinand de Saussure ile birlikte, dilbilim bilimsel bir şekil almıştır (Civelek, 2001, s. 222-223). Batıda dil çalışmalarıyla öne çıkan bazı bilginler ve fikirleri aşağıda belirtilmiştir.

Ferdinand de Saussure’nin Dil ile İlgili Görüşü

Ferdinand de Saussure’a (ö. 1913) göre dil, bir işaretler (göstergeler) sistemidir. Dil melekesi toplumsal bir üründür. Bu melekenin bireylerce kullanılabilmesi için toplumun benimsemesi ve üzerinde uzlaşması zorunludur. Dil, bir toplumun üyelerinin etkin konuşmalarıyla doldurulan bir veri tabanıdır. Her beyinde potansiyel olarak var olan ya da bireylerin bir grubunun beyinde özel olarak bulunan bir dil bilimsel sistemdir. Dil, herhangi bir konuşan tarafından tamamlanmamıştır, ortak olarak vardır. Dil melekesinin birey dışında kalan bu toplumsal bölümünü, bireyler geliştirip değiştiremez. Sadece değişmesine etken olabilir. Dil, varlığını, toplumun fertleri arasında kendiliğinden meydana gelen bir sözleşmeye borçludur. Her dil durumu kendi içinde kapalı sistem oluşturur, bu sistemde her hareket diğer bütün hareketleri belirler, onlar tarafından belirlenir. Bu nedenle dil tasviri büyük önem taşır (Saussure, 1998, s. 38-39; Porzig, 2011, s. 268; Güven, 2001, s. 27-28). Saussure dili göstergeler sistemi olarak görmüş, toplumun dili kullanabilmesi için üzerinde anlaşması gerektiğini savunmuştur.

Leonid Bloomfield’in Dil ile İlgili Görüşü

Leonid Bloomfield’e (ö. 1949) göre dil hareketin yedeğidir. Biri uyarıda bulunduğu, öteki kişiye tepki verme imkânı sağlar. Bu sebeple de toplumdan topluma değişir. Çocuk toplum içinde yetiştiğinden konuştuğu sözlü geleneği, konuşma ve cevap verme kabiliyetini toplum içinde kazanır. Dil, işaretler sistemi olduğu için konuşma “sözle işaretleşme” demektir. Dilde anlamlı ve anlamsız öğeler bulunabilir. Bu sebeple dildeki birçok öğe diğer unsurlar dikkate alınmadan tek başına ele alınırsa anlamlarını kaybeder. Konuşma olayı, ilgili nesnel olaylarla bağlantılı olduğu zaman anlam taşır. Dilin kullanımında bilimsel ve doğru anlamdan bahsedebilmek için konuşan kişinin dünyasında olan bitenleri bilmek ve bunlara bilimsel bir doğrulukla yaklaşmak gerekir (Civelek, 2001, s. 223-224; Demirci, 2008-1, 63-70). Bloomfield dilin toplumdan topluma değiştiğini ve işaretler sistemi olduğunu, dildeki diğer unsurlarla birlikte anlam kazanacağını savunmuştur.

Andre Martinet’in Dil ile İlgili Görüşü

Andre Martinet’e (ö. 1999) göre dil, bir bildirişim aracıdır. İnsan deneyimi toplumdan topluma değiştiğinden, dildeki sessel anlatım ve biçimsel değişiklikler her topluma özgü bir şekilde meydana gelmektedir. Bu sessel anlatımda bir dilden öbürüne değişiklik gösteren ayırıcı ve ardışık birimlerin karşılıklı bağıntıları söz konusudur. (Martinet, 1998, s. 28).

Martinet dilin temel görevini toplumun bireyleri arasındaki bildirişimi sağlaması olarak görmüştür. Diller, aralarındaki bazı farklılık ve uyumsuzlığa rağmen, görevlerini yerine getirirler. Dil, insanın çevresindekilerle iletişim kurmasını ve bildirişimde bulunmasını sağlayan insana özgü bir araçtır (Civelek, 2001, s. 224). Martinet dilin bir kurum değil, iletişim ve bildirişim aracı olması yönüne şu

sözleriyle dikkat çeker: “Ancak dilin bir kurum olduğunu söylemek, bu olgunun doğası hakkında yalnızca eksik bilgi sağlar. Mecazi de olsa, bir dilin bir araç olarak tanımlanması, dili diğer birçok kurumdan ayıran hususa gayet faydalı bir şekilde dikkat çekmektedir” (Martinet, 1980, s. 9).

Ona göre bildiriş işlevi, dil birimleri aracılığıyla dilin unsurlarına uygun olarak gerçekleşir. Bu unsurların bildirişimi sağlama görevi vardır. Dilin bildirişim ve anlatım işlevleri iç içe olduğundan, dilin temel işlevi olarak bildirişimi esas almak gerekir (Martinet, 1998, s. 17). O, dilin tanımını yaparken dilsel düşüncelerini üzerine kurduğu çift eklemlilik kavramını kullanır. Bununla kasti, dilin anlam ve biçim kavramları kapsamında değerlendirilmesidir (Martinet, 1998, s. 23). Bu sebeple dil-kültür ve dil-düşünce ilişkileri, dilin bildirişim aracı oluşu, dilin dizgesel görünümü, dil içi dünya görüşü gibi dile ait birçok konunun izahı "eklemlilik" kavramı kapsamında değerlendirilmelidir (Karadüz, 2004, s. 15). Görüldüğü üzere dil, insani bir özellik olup diğer iletişim, bildiriş sistemlerinden farklıdır. Dil yetisinin ayrıncı özelliği sesli olması ve toplumdaki topluma değişmesidir.

Noam Chomsky'nin Dil ile İlgili Görüşü

Noam Chomsky, gelişimsel dilbilgisi teorisiyle o güne kadar dilbilimde yerleşik olan yapısalcılık kuramından öte gelişimsel dilbilgisi teorisiyle, dilbilim alanında akım başlatmıştır. Ona göre, “Belli bir dili bilen insan, o sonsuz, olası derin yapılar kümesini üreten, o derin yapıları yüzey yapılarla eşleştirip bu soyut nesnelere anlam yorumlamalarıyla ve seçil yorumlamalarını belirleyen dilbilgisine de egemendir demektir.” (Chomsky, 2014, s. 56). Bu dil edinimi/yeterliliği diye adlandırılır. Dil edinimi terimi, bir kişinin bebekliğinden başlayıp ömür boyu değişerek devam eden dil edinim sürecini ifade eder (Karaağaç, 2013, s. 305).

Chomsky, cümleler üretme ve anlama gücünü dil yeteneği ve dil yeterliliği terimleriyle adlandırmıştır. Dil edimi ona göre, cümleler üretme, ifade edilmesi istenen anlamı birtakım sesler türeterek ortaya koyabilme kudreti ve kabiliyetidir. Dil edimi dil edinci sayesinde olabilmektedir. Chomsky çabasını, dil edincinde bulunan bu kurallar dizgesi üzerinde yoğunlaştırmıştır (Chomsky, 2014, s. 57). Bu dizge, insanın dili konuşmasını ve cümleyi anlamasını sağlar. Bu kurallar dilin yapısı ve mevcut gerçekliği olup, dilin anlam ve ses varlığı arasında birbirine bağlar.

Dili konuşandaki dil edinci, dil yeteneği konusunda odaklanan Chomsky'nin kuramı, yaygın ve yeni bir dilbilim kuramı olarak kabul edilmiştir. Chomsky, dilbilim araştırmalarının konusunu belirlemede “Bir toplumda yetişen insan bu çevrenin dilini edinir, belirli kurallara uyarak bu dille ifade edebilir. O bu dile ait doğrudan birçok cümle kurmaya ve önceden bunlar hakkında bilgisi olmasa da bunları anlamaya güç yetirebilir.” faraziyesi üzerine odaklanmıştır (Civelek, 2001, s. 226-227).

Chomsky dilin cümleler topluluğu olduğunu ve her cümlelerin sessel bir biçime sahip olup, ses ile anlam arasındaki uyumu açıklayan dizgelerin dilin kurallarını içerdiğini belirtmiştir. Onun izahına göre, dil edinme ve kullanma kabiliyeti, insan türüne ait bir yetenektir. Dilin kökleri, kendine özgü bir şekilde insan zihninde yer alıp onun doğasını belirlemektedir. (Chomsky, 2014, s. 227). Chomsky, dildeki her cümlelerin derin ve yüzey yapı olmak üzere iki katmanı olduğunu savunmuştur. Derin yapının, bir cümlelerin anlamını içeren soyut katmanı, yüzey yapının ise bir cümlelerin seslendirilmiş veya yazılmış somut hali olduğu görüşündedir. Chomsky'ye göre dilbilgisi kuralları, derin yapıyı yüzey yapıya dönüştürmek için kullanılır.

Müslüman Alimlerin Dil ile İlgili Görüşleri

İslam fetih hareketleri neticesinde Arap olmayan unsurların İslam'a girip Araplarla bir arada yaşamaları sonucu Arap dili bozulma ve safiyetini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Dilbilimciler, dili bozulma tehlikesine karşı korumak için dil ile ilgili konular üzerinde hicri 2. asırdan itibaren çalışmaya başlamışlar ve dilin mahiyetiyle ilgili sorulara cevap aramışlardır (Ergüven, 2007, s. 155-156).

Aşağıda İslam dünyasında dil çalışmalarıyla ön plana çıkan bazı alimlerin görüşleri incelenip, Avrupalı dilbilimcilerle ittifak ettikleri konular ele alınacaktır.

Câhız'ın Dil ile İlgili Görüşü

Arap Belagatinin önemli simalarından biri olan Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız (ö. 255/775) dil ile ilgili konulara büyük önem vererek buna dair görüşlerini eserlerinde açıklamıştır. Câhız dili; toplumun konuştuğu, ifadeler ya da cümleler şeklinde birleşen ve belirli kuralları olan lafızlar olarak tanımlamıştır. O dili, kuvvet, ilham ve öğrenme kabiliyeti verdiği insanlardan diğer insanlara intikal eden Allah'ın yarattığı bir emanet olarak görmüştür. Buna göre Allah dili insanlara ilham yoluyla emanet etmiştir (el- Câhız, 1965, 1/348; Civelek, 2001, s. 223). Câhız bu görüşüyle, İslam alimleri ve dilbilimcilerinin çoğunluğunca kabul edilen dilin tevkîfîğini kabul etmiştir. Aynı zamanda o, insanın dil üzerinde tasarrufta bulunabileceğini savunmuştur. Zira insan bir kelimedden başka bir kelime üretmekte veya bazı varlıklar için yeni isimler ortaya koyabilmektedir (İbn Şatûh Âmir, 2018, 307-316).

Câhız insan dilinin hayvanlarınkinden farklı olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünce doğal dillerin sadece insanda bulunduğunu kabul eden modern dilbilimdeki görüşlerle örtüşmektedir. Zira insanın boğaz yapısı ve ses telleri diğer canlılarınkinden tamamen farklıdır. Câhız Seslerin çıktığı yerleri mahreçler olarak tanımlar ve sesbirimlerini bu açıdan sınıflandırır. Ona göre "hayvanlar insanlar gibi harflerin mahreçlerine sahip olsaydı, onlar da konuşabilirdi" (el-Câhız, 2003, 1/51, 52-57). Sesbilimde yer alan kısa ve kapalı ünlüler, ünlü kayması, ünlü, ünsüz uyumu, seslerdeki değişimler, benzeşmeler, kaynaşmalar ve ses yitimi gibi bazı sesbilim konuları Câhız'ın ele aldıkları konular arasındadır (el-Câhız, 2003, 1/33-53). Câhız bir dilde bulunan bazı seslerin diğer dillerde olmayabileceğini belirtmiştir. Örnek olarak Süryanilerde peltek ze / ܙ, İrânlılarda peltek se / س, Rumlarda dad / ض harflerini göstermiştir (el-Câhız, 2003, 1/32, 33-53). Câhız dudak seslerinin en kolay sesler olduğunu, bu sebeple çocukların ilk önce "baba" ve "mama" gibi dudakla ilgili sözcükleri çıkardığını söylemiştir. Ayrıca o, çocuk ve yetişkinlerde ses ve harflerin çıkışında ağzın fizyolojik yapısının etkili olduğunu belirtmiştir (el-Câhız, 2003, 1/52).

Câhız ünlü/ünsüz uyumu konusunda birtakım seslerin diğerleriyle uyumadığını, çıkış yerleri birbirine uzak harflerin uyumlu olduğunu belirtmiş ve cim / ج harfinin, za / ظ ile , kaf / ق harfinin ta / ط ve gayn / غ harfiyle hiçbir zaman yan yana gelmediğini söylemiştir (el-Câhız, 2003, 1/52; Civelek, 2001, s. 222). Ona göre dil, insanların birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayan bir araç olup aynı zamanda duygu ve düşüncelerini ifade etmelerini sağlar. Dil toplumdaki değişimlere paralel olarak değişir. Dil sadece iletişim kurmak için kullanılan bir araç olmayıp estetik zevk vermek içinde kullanılabilir.

Fârâbî'nin Dil ile İlgili Görüşü

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre dil, ilk önce milletin kullandığı harfler ve o harflerden oluşan lafızların rastgele meydana gelmesiyle oluşur. Zamanla toplumun fertleri iletişim esnasında ses ya da lafızların bildirdiği anlam üzerinde uzlaşırlar ve

uzlaşılmanayı ifade etmek için bu lafızları kullanmaya başlarlar. Sonra o toplumdandan biri birlikte bulunduğu kimselerden birine içindeki maksadını, arzusunu anlatmak isteyince o varlığa işaret eden bir ses çıkarır, diğeri onu dinler ve ikisi de bu lafzı ezberler ve onu o şeye delalet eden ses, söz ve varlığı belirten gösterge yaparlar. Böylece o topluluk bireylerinden her birinin çıkardığı ve ortaklaşa kabul ettikleri sesler arka arkaya oluşur. Üzerinde anlaşılmanış diğeri olaylar, varlıklar için ihtiyaç duyulan ve onları gösteren sesler konulması şeklinde devam eder. Bu, dilin ilk ortaya çıkma aşamasıdır (el-Fârâbî, 2008, s. 75-79). Farabi'ye göre dil, insan aklından doğan bir araçtır. Düşünceleri ve kavramları ifade etmemizi sağlar. Dil, ortak bir dil kullanan insanları bir araya getirerek topluluk oluşturur. İnsanların düşüncelerini ve duygularını ifade etmesine imkan verir ve birbirleriyle bilgi alışverişinde bulunmasını sağlar.

İbn Cinnî'nin Dil ile İlgili Görüşü

Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/950) dili "her toplumun kendi amacını ifade ettiği sesler." olarak tanımlamıştır (İbn Cinnî, 2013, 1/87). Bu tanıma göre İbn Cinnî dili, insanın amacını belirtmek için kullandığı sesler olarak kabul etmiştir. Tanımdaki sesler terimiyle, dilin yapısına ve doğasına, "Her toplumun amaçlarını onunla ifade ettiği şey" ifadesiyle de dilin, iletişimi sağlama fonksiyonuna işaret etmiştir. Dil, insanın ifade aracıdır ve birbirinden çok farklı seslerden oluşmuştur. Bütün toplumların kendine özgü ve onun vasıtasıyla fikir ve isteklerini belirttiği bir dili vardır. Her toplumun dili farklıdır (Civelek, 2001, s. 213).

İbn Cinnî dilin uzlaşma mı, ilham mı olduğu hususundaki düşüncelerini şöyle belirtmiştir: "Dil konusuyla uğraşan alimler dilin aslında uzlaşma olduğu görüşündedirler. Bu, iki, üç ya da daha fazla hakemin toplanarak somut varlıkların açıklanmasına gerek duyması gibidir. Onlar her bir eşya için bir simge, işaret ve lafız belirlemişlerdir. Bu zikredildiğinde onunla müsemma anlaşılır ve böylece onun diğerlerinden ayrı edilebilmesi mümkün olurdu. Bu ifadenin söylenmesiyle, o şeyin göz önüne getirilmesine gerek kalmazdı. Bu, varlığın durumunu açıklamada daha kolay ve basittir" (İbn Cinnî, 2013, 1/94-97). İbn Cinnî'nin bu sözlerinden anlaşılman, insana insan isminin, insandaki baş, göz, kulak, el, ayak vb. uzuvlara bu isimlerin verilmesi onlara işaret etmek suretiyle gerçekleşmiştir. Sonra bunlar diğeri topluluklara intikal etmiş insan yerine merd, baş yerine ser denilmiştir. Diğeri dillerde de bunlara aynı şeylere karşılık gelen başka isimler kullanılmıştır.

İbn Cinnî, dildeki lafızların, seslerin anlamlarıyla bağlantısı olduğu, birbiriyle uyumlu olmayan seslerden lafızların oluşamayacağı kanaatindedir. İbn Cinnî dilin oluşumunu anlatırken, yansıma teorisini savunanlardan da bahsetmiş, bu teoriyi "seslerin hikayesi" ve "seslerin taklidi" terimleriyle ifade etmiştir (İbn Cinnî, 2013, 1/98, 99). İbn Cinnî'ye göre dil anlamlı seslere delalet eden bir araç olup zamanla değişebilir. Dil insanların doğal sesleri taklit etmesiyle ortaya çıkmış ve zamanla bu taklitler soyut anlamlar kazanmıştır.

İbn Hazm'ın Dil ile İlgili Görüşü

Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, (ö. 456/1064) dilin meydana gelişi ve ilk dil konularında birtakım fikirler öne sürmüştür. Ona göre dil Allah'ın bir ilhamıdır. İlk defa Allah Hz. Ademe dili öğretmiştir. İbn Hazm, bu ilk aşamadan sonra insanların uzlaşma yoluyla diller oluşturabileceğini kabul etmiştir. O şöyle der: "Dil tevkîfidir, Allah'ın bir emri ve öğretmesidir. Biz insanların ilk tek dilden sonra çeşitli diller oluşturma konusunda uzlaştıklarını kabul ediyoruz. Eşyanın mahiyetini ve onu tanımlamalarını ilk dile uygun yapmışlardır. Hz. Ademe verilen dilin hangisi olduğunu bilmiyoruz. Bu konuda "Allah ona isimlerin tamamını öğretti" (Bakara 2/31) ayetine dayanarak Hz. Adem'e öğretilen

dilin, bütün dillerin en mükemmeli, kapalılığı en az ve en veciz olanı, ibaresi en açık dil olduğunu kesin söyleyebiliriz.” (İbn Hızım, 1979, 1/29-31).

İbn Hızım dillerin birbirlerinden büyük oranda etkilendiğini, aralarında kelime alışverişinin bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre, sürekli göç eden toplumların dillerinin değişmesi ve farklılaşmasında, zamanın ve yaşanan bölgenin değişmesinin rolü bulunmaktadır. Zira devletlerin yıkılması, toplumun çökmesi ve bir milletin diğer milletin sömürmesine girmesiyle toplumun fertleri dilini unuttur ve zamanla dil de yok olabilir (İbn Hızım, 1979, 1/32).

İbn Hızım Arapça ve diğerleri arasında üstünlük olmadığını, hepsinin eşit olduğunu, her dilde benzer sesler bulunduğunu ve aralarında güzellik, çirkinlik bakımından farklılık bulunmadığını söylemiştir (İbn Hızım, 1979, 1/33-35). İbn Hızım dilin temel işlevini anlam aktarmak ve düşünceleri ifade etmek olarak görür. Dil, insanların birbirleriyle iletişim kurmasını, bilgi ve deneyimlerini paylaşmasını sağlar. Ayrıca dil, din, edebiyat ve bilim gibi alanlarda da önemli bir rol oynar.

İbn Sinân el-Hafâcî'nin Dil ile İlgili Görüşü

Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Saîd İbn Sinân el-Hafâcî (ö. 466/1073) dili, “Toplumun üzerinde anlaştığı, ortak kabul ettiği ve belirlediği kelimedir” diye tanımlamış, dillerin tevkîfi olmadığını, tevkîflikte zorunluluk olduğunu, teklifin buna engel olduğunu belirtmiştir (el-Hafâcî, 2010, s. 72). Onun, insan dilinin uzlaşmacı yapısı üzerinde yoğunlaştığı ve diğer bazı Müslüman alimler gibi uzlaşma teorisini kabul ettiği görülür. Bu uzlaşmanın zamanını tespit etmek mümkün değildir. Uzlaşma, uzun zaman önce gerçekleşmiş olabilir (el-Hafâcî, 2010, s. 72, 73).

İbn Haldun'un Dil ile İlgili Görüşü

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn (ö. 808/1406) dili şöyle tarif etmiştir: “Bil ki dil, konuşanın maksadını ifade ettiği ibaredir. Bu ibare, kişinin kastından doğan (içinde olan ifade etme) ve dilin yerine getirdiği bir fiildir. Bu fiilin (konuşmanın, ifade etmenin), onun faili olan organda yani dilde, yerleşik bir meleke haline gelmesi şarttır. Bu meleke her milletin kendi istihlamlarına göre olur.” (İbn Haldûn, 2004, 2/367).

İbn Haldûn'a göre farklı bölgelerde yaşayan insanların dili de birbirinden farklıdır. Lügat ve lisan terimleri aynı anlama gelmektedir. Konuşan kişi dil ile, içindekini açıklamış, maksadını ifade etmiş ve iletişim sağlamıştır. Doğu milletlerinin dili, Batı milletlerinin dillerinden belirli oranda farklıdır. Endülüs toplumunun dili hem doğudan hem de batıdan da farklıdır. İşte bu bölgelerdeki insanların maksatlarını diğer insanlara anlatabilmesi ve ulaştırabilmesine dil veya lisan denir (İbn Haldûn, 2004, 2/383). Yukarıdaki izahında İbn Haldûn, lügat ve lisan terimlerini aynı anlamda kullanmıştır.

İbn Haldûn'a göre diller sanatlara benzeyen melekeler olup, sahip olunan melekenin tam veya yetersiz oluşuna göre insan, manaları mükemmel veya eksik olarak ifade edebilir (İbn Haldûn, 2004, 2/378).

İbn Haldûn lügatı, dil ilimlerinin parçası ve bir toplumun diğer toplumlarla iletişim ve bildirişim kurduğu araçlardan kabul etmiştir (İbn Haldûn, 2004, 2/373). Dil, konuşma organıyla gerçekleştirilen insana ait bir faaliyettir. Sözsöz anlatım veya bildirişim, sözün ve ona ilişkin anlamların yapısı aracılığıyla belirlenir ve o anlatım boyunca oluşan dile has bir eylemle gerçekleşir (İbn Haldûn, 2004, 2/377). Dil, insanın kendisini anlatmaya, başkalarıyla iletişim kurmaya yönelik karar ve iradesinden doğan maksatlı bir eylemdir. Dil uzlaşılabilir terimlerdir. Dilin terimsel ve uzlaşmacı özelliği, dillerin çeşitliliğini ve bir

milletten diğer millete değişmesini açıklamaya yardımcı olmaktadır. “Lisânî meleke” kavramı İbn Haldûn’a ait olup, bu kavram dilin insanla kâim olduğunu başka varlıkların bu melekeye sahip olmadığını anlatmaktadır (Civelek, 2001, s. 220, 221). İbn Haldun’un dil ile ilgili görüşleri, dilbilim alanında önemli bir yere sahiptir. O çalışmalarında dilin sadece bir iletişim aracı olmadığını, aynı zamanda bir toplumsal olgu, değişim ve dönüşüm aracı ve hafıza aracı olduğunu da göstermiştir.

Dil ile İlgili Görüşlerdeki Bazı Ortak Noktalar

İslam alimlerinin ve batılı dilcilerin dile ait tanımları değerlendirildiğinde, modern dilbilimin öncülerinden sayılan Ferdinand de Saussure, Leonard Bloomfield, André Martinet, Noam Chomsky gibi dilbilimcilerin dile ait yaklaşımları ile Câhız, el-Ĥafâcî, İbn Cinnî, İbn Haldûn gibi ilim adamlarının dili tanımlamaları ve dil olgusuna yaklaşımları arasında büyük ölçüde benzerliklerin olduğu görülür.

Martinet’in dil tanımıyla İbn Haldûn’un dil tanımı birbiriyle örtüşmektedir. Her ikisi de dili, kişinin meram ve isteklerini anlatmak için kullandığı sesler bütünü olarak tanımlamışlardır. Aynı zamanda her ikisi dilin toplumdan topluma değiştiği görüşünü savunmaktadırlar. İbn Cinni ve İbn Ĥazmâ da ait olan bu görüş batıda Bloomfield tarafından da benimsenmiştir.

İbn Cinnî ve İbn Ĥazm’ın dile getirdikleri dilin seslerden meydana gelmesi ve sözcüklerin ayrı sesbirimlerinden oluşması görüşünün benzerini Bloomfield de dile getirmiş ve dili bir işaretler sistemi olarak görmüştür.

Dilin toplumun uzlaşması sonucu oluştuğu görüşü, birçok doğu ve batı düşünür tarafından benimsenen bir görüştür. el-Ĥafâcî, İbn Haldûn ve de Saussure’nin bu konularla ilgili açıklamalarında birçok ortak nokta bulunmaktadır.

Yine, İbn Cinnî, İbn Haldûn ve Martinet dilin bir iletişim ve bildirişim aracı olduğu hususunda aynı fikirde iken; İbn Haldûn, Câhız ve Chomsky dilin dilsel bir yetenek olmasında hemfikirdirler.

Dilin toplum ürünü olduğunu ve toplumdan topluma değiştiğini savunan İbn Haldûn, Bloomfield ve Chomsky aynı anda dilin kazanılan insanî bir özellik olduğu görüşündedirler (Güven, 2005, s. 30, 31).

İslam dilbilimcileri ile batılı dil bilimcilerin dille ilgili tarif ve değerlendirmelerinden ortak bir sonuç çıkarılabilir. Buna göre dil; İnsanlık tarihinde, belli bir topluluğun veya toplulukların içerisinde, günübürlük kullanılması sonucunda kendisini geliştirip, zamanla değer kazanmış ve tanınır hale gelmiş, bununla birlikte bir takım sistem ve kurallara göre düzenlenip telaffuz edilegelmiş seslerden oluşan bir anlatım ve anlaşma aracıdır (Dilaçar, 1968, s. 3; Aksan, 2009, 1/55; Aksan, 2009, s. 13; Kayaalp, 2006, s. 53, 54). Bu tanıma göre dil, toplumdan topluma değişmekte olup insanların duygu, düşünce ve isteklerini başkalarına sesler aracılığıyla aktardığı bir sistem ve kodlamadır.

2. Dilbilim Çalışmaları

Haberleşme aracı olan insan dilinin bilimsel olarak incelendiği çalışma alanına lengüistik veya dilbilim denilmektedir (Başkan, 2003, s. 15). Buna göre dilbilim, insanın dil yeteneğini araştırmaktadır. (Martinet, 1988, s. 13).

Dilbilim “dili inceleyen bilim, dilin bilimi” şeklinde de tanımlanabilir. Dilbilim fizik, fizyoloji, felsefe, ruhbilim, toplumbilim, insanbilimle alakalı konuları incelediği gibi etnoloji, coğrafya, matematik gibi

çeşitli araştırma alanları içine giren çok çeşitli meselelere eğilmek zorunda kalmıştır (Aksan, 2009b, 1/14). Dilbilim zamanla sanatçıların dilinin incelenmesine yönelen anlatımbilimden dil öğrenimine kadar geniş alanlara yayılmıştır. Dilbilimin günümüzde ortaya çıkan sibernetikle ve bildirişme (iletişim) konularıyla da yakın alakasının olduğu belirtilmiştir (Aksan, 2009b, 1/14).

İlk başlarda felsefenin bir bölümü olarak başlayan dil çalışmaları, zamanla felsefeden ayrılarak kendi kimliğini bulmuştur. Modern anlamı ile lengüistik (dilbilim) bilimi, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Lengüistik metodu dil çalışmalarını bağımsız bilim dalı haline getirebilmek için yapılan uğraşları gösteren bir terim olarak kabul edilebilir. Lengüistik zamanla felsefe, sosyoloji, antropoloji ve psikoloji ilim dallarından ayrılarak bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir. Bu bilim dalı, dilin kendi sınırları içinde kalacak şekilde bir çalışma metodu geliştirmeye çalışmıştır. Bunun için, dil incelemesinde kullanılan ölçülerin, başka dallardan değil bizzat dilin kendisinden alınması gerektiğini savunmuştur. Bu metod bağımsızlığına ancak 20. yüzyıl başlarında ulaşabilmiştir (Başkan, 2003, s. 15; Kıran, 1984, s. 87-96).

20. yüzyılın ikinci yarısına doğru dilbilim farklı dallara ayrılmış, insanın kazandığı bilgileri, eserleri ve birçok bilimi kapsayan bir varlık olarak görülmüştür. 20. yüzyılın ortalarında gelişen ve önem kazanan anlambilimi birçok bilimin temeli sayan dalciler de olmuştur (Aksan, 2009b, 1/14, 15).

Araştırma alanlarının zenginliği ve bu alanlar arasındaki ilişkiler sebebiyle dilbilim günümüzde çeşitli alanlardaki uzmanların çalışmalarının konusu haline gelmiştir. Bu da dilbilimi geniş çerçeveli bir bilim haline dönüştürmüştür. Günümüzde birçok araştırmacı dilbilimin sorunlarını incelemeye devam etmektedir (Aksan, 2009b, 1/15).

İslam dünyasına bakıldığında dilbilim çalışmaları genel anlamda Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Çeşitli ırklara mensup dalciler bu gayeye yönelik önemli çalışmalar ortaya koymuşlar ve dili, kendi bünyesi içinde açıklamaya çalışarak modern dilbilimin dayanaklarına uygun hareket etmişlerdir. Onların bazı çalışmaları Saussure'in geliştirdiği kendi içinde ve kendisi içinde incelenmesi prensibine uygun bir şekilde yapılmıştır. İbn Cinnî'nin *el-Haşâîş* isimli eserinin ilk sıralarda geldiği bu çalışmalar, Arap dilinin sesleri ve yapıları gibi günümüz dilbilim mantığı ile ele alınan çalışmalardır. İbn Cinnî bu eserinde dile ilişkin bazı ilkeleri belirlemeye çalışmıştır (Civelek, 2001, s. 204).

İbn Fâris (ö. 395/1004), Seâlibî (ö. 429/1038), Suyûtî (ö. 429/1038) gibi Arap dili alimleri dil ile ilgili çalışmalarında doğrudan fıkhu'l-luga ve ilmu'l-luga terimlerini kullanmışlardır. İbn Cinnî ve daha başka alimler aynı konuları incelemekle beraber bu iki terimi kullanmamışlardır. Yani bu iki terim arasında net bir ayırım yapmayı, her ikisini birbiri yerine kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu iki terim arasındaki ayırım daha çok filoloji (philology) ve dilbilim (linguistic) terimleri için Batı'dan yapılan tercümelere kaynaklanmıştır. Batılı bilginler dil ilimlerini, dilbilim (linguistic) ve filoloji (philology) diye ikiye ayırmışlardır. Son dönem Arap dili alimleri bu iki terimin karşılığı olarak fıkhu'l-luga ve ilmu'l-luga terimlerini kullanmışlardır (Demir, 2011, s. 184-188).

İslam dilbilim alimlerinin çalışmaları, sadece Arapçanın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda genel dilbilim teorisinin gelişmesine de önemli katkılar sağlamıştır. Bu alimlerin çalışmaları, dilin sistematik bir şekilde incelenebileceğini ve dilbilimin bağımsız bir disiplin olabileceğini göstermiştir. İslam dilbilim alimleri, dilbilimin gelişmesinde öncü bir rol oynamış ve bu

alana önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu alimlerin çalışmaları, günümüzde de dilbilimciler tarafından referans olarak kullanılmaktadır.

Dilbilimin Kısa Tarihçesi

Yeryüzünde dile dair bilinen ilk çalışmalar Hint ve Yunan'a kadar uzanır. Dinî etkenler insanları dili incelemeye ve geliştirmeye yöneltmiştir. Özellikle dini metinlere gösterilen ihtimam dil çalışmalarını teşvik etmiştir. Bir dinî metnin yanlış okunması, yanlış değerlendirilmesi hiçbir dinde hoş karşılanmaz. Kutsal kitapların, dini metinlerin nesilden nesle aktarımı için dilsel çabalara başlanmış, birtakım yazım ve okunma kaideleri belirlenirken, dilbilgisi kavramları ortaya çıkmış ve bu kurallar üzerinde incelemelerde bulunma zorunluluğu oluşmuştur.

Hint edebî dilinin ürünleri olan ve milattan çok önce olduğu kabul edilen Veda'ların hatalı okunmasından kaçınmak için gayret gösterilmiştir (Aksan, 2009b, 1/16; Başkan, 2003, s. 23). Veda metinlerinin dili olan Sanskritçe hakkındaki eser M.Ö. 3000 yıllarında yaşamış Hintli gramerci Pânini tarafından yazılmıştır. *Sutralar* adlı eserinde, Sanskritçenin gramerini 4000 kadar kısa cümle ile anlatmış ve bunların bir çeşit şifre görünümü verdiğini belirtmiştir (Başkan, 2003, s. 31).

M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış olan Yaska, köken bilgisi konusu üzerinde durmuş, sözcüklerle nesnel arasında ses açısından ilişkinin var olup olmadığını araştırmıştır (Aksan, 2009b, 1/16, 17). Fakat dilbilimciler Hint'te birçok kimsenin dil üzerinde çalıştığını, köklü bir dilbilgisi geleneğinin yerleştiğini, kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki dilbilgisi okulunun var olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre Hint gramerlerinin tespit ettikleri hükümler ve koydukları bazı ıstılahlar günümüzde hala önemini korumaktadır (Aksan, 2009b, 1/17).

Yunan medeniyetinde dilbilgisi kavramlarının ortaya çıkması ve birtakım kuralların konulması, Aristo zamanında olmuştur (Aksan, 2009b, 1/17). Aristo gramer çalışmalarını geliştirmiştir. Aristo sonrası ise, dil çalışmaları felsefeden koparak bağımsızlaşmış ve lengüistik kanalına girmeye başlamıştır (Başkan, 2003, s. 26).

Yunanlılar Aristo'dan sonra da dile dair çalışmalar yapmaya devam etmiştir. Yunanlıların Mısırda, İskenderiye de kurdukları İskenderiye okulu M.Ö. 3.-2. yüzyılda Yunan metinlerini incelemiş ve dilbilgisi alanında önemli çalışmalar ortaya koymuştur. M.Ö. 2.-1. yüzyılda bu ilmî ortamda yetişen Dionysios Thrax bir Grek dilbilgisi hazırlamış (Aksan, 2009b, 1/18), edebiyat ve filolojiye yönelmiştir. Edebiyat Grekçesinin, zaman geçtikçe bozulmasına ve dışarıdan gelen etkilerle yozlaşmasına karşı, dil kurallarını tespit etmiştir. Grekçenin ilk defa gerçek bir grameri ortaya çıkmıştır. Dionysios gramerinde biçimsel yol izlemiştir. Dionysios kelime sınıflarından sadece "bağ" grubunu biçimsel ölçü yerine anlamsal bir ölçü ile tanımlayarak "*fikirleri birbirlerine bağlayan bir kelime*" sözünü kullanmıştır (Başkan, 2003, s. 28).

M.S. 2. yüzyılda yaşamış İskenderiyeli Apollonios Dyskolos bir söz dizimi kitabı yazarak (Aksan, 2009b, 1/18) Grekçenin cümle yapısını incelemiş ve Dionysios'un eksiklerini tamamlamaya çalışarak lehçe bilgisi üzerinde çalışmalar yapmaya başlamıştır (Başkan, 2003, s. 28).

Romalılar, Grek gramerini Latinceye uyarlayarak Grekleri taklit etmekten öteye gidememişler, Grek gramerini Latinceye uygulamışlardır. Latincenin özellikleri Grekçe açısından ele alınarak belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Romalılar bir kelimenin isim veya fiil olduğunu sonlarındaki biçimsel eklere göre değil de nesnenin adı olması veya hareket bildirmesi gibi bir anlam ölçüsüne göre tespit ettikleri

için gramer çalışmalarını yüzyıllar boyunca aksatan bir yolu açtıkları kabul edilmiştir (Aksan, 2009b, 1/18; Başkan, 2003, s. 29). Romalı dilcilerden Varro (M.Ö.1. yüzyıl) (Aksan, 2009b, 1/18) grameri bilim haline getirmek için büyük gayretler harcamış, Grekçe ile Latince arasında dil bakımından ilişki olabileceğini öne sürmüştür (Başkan, 2003, s. 30). Varro köken bilgisiyle (etimoloji) de uğraşmıştır (Aksan, 2009b, 1/18).

8. yüzyılda doğuda köklü bir dilbilgisi ve dilbilim geleneği oluşmuştur. Bu zaman diliminde İslam dünyasında dilbilgisi, ses bilim, sözlükbilgisi ve metin açıklamaları konularında derin araştırmalara başlanılmıştır. Basra dil ekolü alimi Sibeveyhi (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseriyle Arapçanın en kapsamlı ve sağlam dilbilgisini ortaya koymuştur. Bu eser hala değerini korumaktadır. Bu kitap Sibeveyhi'nin zamanına kadar Arap dilinde yapılmış bütün çalışmaların sonuçlarını içeren bir kitaptır. Ayrıca Kûfe ve Bağdat'ta yapılan bu alandaki çalışmalarda sonraki dönemlerde etkisini göstermiştir (Aksan, 2009b, 1/19).

11. yüzyılda Türkolog ve iyi bir sözcük bilimcisi Kaşgarlı Mahmut *Divânü Lügati't-Türk* adlı eseri yazmıştır. Bu eserde döneminin Türkçesi hakkında bilgiler verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut Karahanlı ve diğer Türk lehçelerinin söz malzemelerini ve kurallarını kitabında titizlikle düzenlemiş ve bu kuralları örneklerle izah etmiştir (Aksan, 2009b, 1/19).

15. yüzyıla yaklaşırken İtalyan şairi Dante Alighieri'nin yazdığı *De Vulgari Eloquentia* (halkın belagati üzerine) adlı eser, dilcilikte yeni ufuklar açmıştır. Dante, keserinde dille ilgili birtakım konuları ele almış, varlıklar arasından sadece insanın konuşma yeteneğine sahip olduğunu belirtmiştir. O, dilin mahiyetini döneminin skolastik düşünce çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır. Dillerin çeşitliliği ve Avrupa dilleri üzerinde duran Dante, İbraniceden en eski dil olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre konuşan ilk insanın telaffuz ettiği kelimeler İbranicedir (Aksan, 2009b, 1/19, 20).

Orta çağ batı dil çalışmalarında kilise dili olarak Latince geniş bir çerçevede öğrenilmiştir. Bu çağda Latince okuma kitaplarına, dilbilgisi ve sözlüklerine ağırlık verilmiştir. Hazırlanan dilbilgisi kitapları arasında en etkili olanı Alexander de Villa-dei'nin 1199 tarihini taşıyan eseridir. Bu çağdaki coğrafi keşifler, yeni ülkelerin keşfi sayesinde yeni dillerin de tanınmasına sebep olmuştur. Yeni dillere olan ilgi ve bunların incelenmesi yeniçağda daha da artmış, matbaanın icadıyla kitap basımı yaygınlaşmış yeni dillerle ilgili sözlüklerin ve dilbilgisi kitapları geniş ölçüde yayılmıştır. Bilim adamlarının yanında seyyahlar, gezginler dünyanın dört yanından gereçler toplamışlar, bunlarla ilgili incelemeler, raporlar hazırlamışlardır (Aksan, 2009b, 1/20; Başkan, 2003, s. 40).

Aynı dönemlerde Endülüste Arapça'nın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalar da önemli bir gelişme kaydetmiştir. Bu çalışmalarda ilk önce Doğu'daki kitaplardan faydalanılmıştır. Cûdî b. Osman el-Mevrûrî (ö. 198/814), Gâzî b. Kays (ö. 199/815), Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/853), Kâsım b. Sâbit (ö. 224/838) ve Kâsım b. Asbag (ö. 340/951) gibi dilbilimciler yazdıkları eserlerde metot ve içerik açısından Doğu'da yazılan gramer kitaplarını örnek almışlardır. Endülüs alimleri 10. yüzyıldan itibaren Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*, Asmaî'nin (ö. 216/831) *el-Emsâl*, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib*, Müberred'in (ö. 286/900) *el-Kâmil*, İbnü's-Sikkât'in (ö. 244/858) *el-Elfâz*'ı gibi eserlerini şerh, tenkit ve tashih etmişlerdir. Bu çalışmalara ilaveten metot ve muhteva itibariyle orijinal eserler de kaleme almışlardır. Bu müelliflerin bu dönemdeki en önemli temsilcileri, Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) *el-Bâri fi'l-luğa*'yı, İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) *el-Efâl*'i ve o dönemin en büyük filologu olarak tanımlanan Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö. 379/989) *el-İstidrâk ulâ Sibeveyhi*, *el-Vâzih*, İbn Hazm *Merâtibü'l-ulûm*, İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muḥkem* ve *el-Muḥaṣṣaṣ*, Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) *Faṣli'l-maḳâl fi şerḥi*

Kitâbi'l-Ems'âl, Simtül-le âli fi şerhi Emâli'l-Kâli, Batalyevsî (ö. 521/1127) *Şerhu Saqti'z-zend, el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb* adlı eserleriyle Arap diline çeşitli yönlerden katkıda bulunmuşlardır. Daha sonraki yüzyıllarda ise Ebû Ali eş-Şelebîn (ö. 645/1247), İbn Mâlik (ö. 672/1274), Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi isimler ortaya çıkmıştır. Bunlardan İbn Mâlik, Arap gramerini nazım halinde ve oldukça basit bir dille 1000 beyitlik *el-Elfiyye*'sinde özetlemiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ise Arapça'dan başka Türkçe, Farsça ve Habeşçe üzerine çalışmalar yaparak "Dilcilerin emîrû'l-mü'minîni" diye nitelendirilmiştir (Özdemir, 1995, 11/219, 220; Ergüven, 2007/2, s. 143, 150).

Bütün bu malzeme matbaanın da 15. yüzyıl ortalarında bulunması ile, elde edilen yeni dil hazineleri özellikle sonraki yüzyıllarda daha geniş halk toplulukları tarafından tanınabilmiştir. İlk başta sömürgeciler, tüccarlar ve misyonerler için hazırlanan sözlükler ve gramerler bir süre sonra dille uğraşan bilginlerin de çalışma konusu olmaya başlamıştır. Dilciler ölmüş olan Grekçe ve Latincenin katı çerçevesinden çıkarak bu canlı ve yaşayan yeni diller ile uğraşmaya başlamışlar, böylece dil çalışmalarını o zamana kadar görülmemiş bir hızla ilerleme kaydetmiştir (Başkan, 2003, s. 41).

17. yüzyılda dilbilgisi çalışmaları, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdüren önemli bir ilerleme gerçekleştirmiştir. Paristeki Port Royal okulu öğrencileri için hazırlanan ve konuşma sanatı kurallarını, Fransızcayla ilgili birtakım gözlemleri sunan dilbilgisi kitabı, dil olayları ve dilbilgisi kavramlarını açıklayan önemli bir eserdir. Port Royal dilbilgisinin ilgi çeken yönü, bütün dillerde ortak olan mantık temellerini saptamaya çalışmış olmasıdır. Bu çevredeki dilciler özellikle, dili mantıkla bağdaştırmaya, başka diller için de geçerli birtakım ilke ve kurallara ulaşmaya çalışmışlardır (Başkan, 2003, s. 43; Aksan, 2009b, 1/20).

Dilin insanın ruh ve düşünce dünyasıyla olan irtibatı, 17. yüzyıldan başlayarak yeniden önem kazanmıştır. Bu konularla ilgili, dilciler ve bilim adamları kayda değer sonuç ve hükümlere ulaşmışlardır. Bugün genel dilbilim çerçevesi içinde ele alınan birçok konu bu dönemde yeniden araştırılmıştır. 17. yüzyılda İngiliz düşünürü Francis Bacon, 18. yüzyılda Alman düşünürleri Leibniz, Herder ve daha sonraları Wilhelm von Humboldt, bu konuları inceleyen bilim adamları arasındadır (Aksan, 2009b, 1/20).

18. yüzyılın başlarında G.W. Leibniz, dillerin sınıflandırılması ve dilin düşünceyle irtibatı konularına eğilmiştir. Leibniz dilin niteliği ve doğuşu üzerinde durmuş, dili insan zihninin aynası olarak görmüştür (Aksan, 2009b, 1/20). Leibniz İbranicenin kök-dil olduğu görüşüne karşı çıkmış, diller arasındaki benzerlikleri çoğunlukla bir dilin öbüründen kelime almasına ve dillerin birbirinden etkilenmesine bağlamıştır. Dillerin süreç içerisinde değişebileceğini söyleyen Leibniz dillerin geçmişteki kelime biçimleri ile bugünkü biçimlerinin kıyaslanmasıyla, dilin tarihsel gelişiminin gün yüzüne çıkacağını öne sürerek kendinden sonraki tarihsel lengüistik çalışmalarına öncülük etmiştir (Başkan, 2003, s. 45).

Dil üzerindeki çalışmalar yeniçağda, düşünce akımlarının etkisi ve doğrultusunda yürütülmüştür. 18. Yüzyılda J. G. Herder dilin doğuşu ve kaynağı üzerinde durmuş, Wilhelm von Humboldt dilin bir eser, yapılmış bitmiş bir iş değil, sürekli bir eylem olduğunu ileri sürmüştür. Humboldt aynı zamanda, her dilin ayrı bir iç yapısı olduğunu, milletlerin dünya görüşlerinin en güzel şekilde onların dillerindeki sözcüklerden takip edilebileceğini söylemiştir. O bu düşünceleriyle günümüze kadar gelen bir akımın temellerini de atmıştır (Aksan, 2009b, 1/21).

19. yüzyılda Franz Bopp karşılaştırmalı dilbilimi, dilbilimin bir dalı olarak ortaya çıkarmıştır. Daha önceleri Sasseti, Scaliger, Leibniz gibi araştırmacıların gün ışığına çıkardıkları benzerlik ve yakınlıklar

birtakım dil ailelerinin varlığını ispat etmiştir. Hindistan'dan İzlanda'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda konuşulan pek çok dilin bağı olduğu Hint-Avrupa dil ailesi 18. yüzyıl sonlarında Hindistan'da Sanskrit'i inceleyen Jones gibi Rask, Bopp, Schleicher (Başkan, 2003, s. 49-52) gibi araştırıcıların çabalarıyla kesinleşmiştir (Aksan, 2009b, 1/21).

20. yüzyıl, dilcilikte önemli gelişmelerin yaşandığı, ilke kabul edilebilecek hükümlerin yerleştiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu gelişmelerin ve yerleşen hükümlerin çoğu Ferdinand de Saussure tarafından ortaya konulmuştur. Dilin belli başlı özelliklerine, dilin anlaşılammış çeşitli yönlerine, dille ilgili çeşitli problemlere sağlam delillerle açıklık ve çözüm getiren Saussure'ün nazariyesi, dilbilimin ne olduğunu belirleyerek hangi doğrultuda yürümesi gerektiğini de göstermiştir. Saussure'ün nazariyesi iki öğrencisi tarafından, *Cours de Linguistique Generale* adıyla yayımlanmıştır (Saussure, 1971; Aksan, 2009b, 1/21, 22). Saussure ile büyük gelişme gösteren dilbilim, günümüzde büyük önem kazanmış, geniş alanlara yayılmış, kendi içinde birçok bölümlere ayrılmıştır. Günümüz dilbilimin yaygın akımı olarak kabul edilen yapısal dilbilim akımının temelleri de Saussure'ün nazariyesinden faydalanılarak atılmıştır.

Amerika'da modern anlamda dil çalışmaları Antropologlar tarafından başlamıştır. Boas ile başlayan Antropolojik lengüistik çalışmaları daha sonra Sapir, Bloomfield gibi dilcilerle sürdürülmüştür ve bu çalışmalar Amerika'da etkin bir biçimde yaygınlaşmıştır (Aksan, 2009b, 1/23). Bu bilginler tarafından betimlemeli dilbilimin kabul görmesi ve yerleşmesi sağlanmıştır. Betimlemeli (tasvirî) dilbilim, tarihsel gelişmeleri bir yana bırakarak belli bir dilin belli bir süre içindeki niteliklerini ortaya koymaya yönelik, bunu yaparken ilkeler koymaktan çok, dilin o günkü durumunu saptamaya çalışan bir dilbilim yöntemi ve alanıdır (Başkan, 2003, s. 95-104).

Bilinmeyen, tanınmayan dillerin, Kızılderili dillerinin incelenmesi yolu ile betimlemeli dilbilimin temellerini atan Boas, öğrencisi Sapir ve Bloomfield'den sonra, 20. yüzyılın ikinci yarısında Amerika'da yeni bir dönemin başlamıştır. 1957'de yayımlanan *Syntactic Structures* adlı kitabıyla Chomsky dilde sözdizimine ağırlık vermiş, yapısalcılığın yeni bir doğrultusu olan üretimsel dilbilgisinin temellerini atmıştır. Bu tür dilbilgisinin kullanımına ağırlık vermiş, bundan yararlanarak bir dildeki doğru cümle kuruluş metodunu belirlemeyi amaçlamıştır. Bu temel üzerine yürütülen çalışmalar ve iletişimi ve insan dilini bu açıdan çözümleyen incelemeler günümüzde üretimsel-dönüşümlü dilbilim tüm dünyaya yayılmasına neden olmuştur (Aksan, 2009b, 1/23). Günümüzde dilbilim çalışmaları, sadece dilbilimciler tarafından değil, aynı zamanda bilgisayar bilimciler, psikologlar ve sosyologlar gibi farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından da yapılmaktadır. Bu disiplinler arası iş birliği, dilbilim araştırmalarının gelişmesine ve yeni bakış açıları kazanmasına katkıda bulunmaktadır.

Sonuç

İnsanların duygu ve düşüncelerini ifade etme aracı olan dil, karmaşık bir sisteme sahip olup tarihin her döneminde bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve birçok çalışmanın konusu olmuştur. Dil çalışmalarında ele alınan en önemli konulardan biri, dilin tanımı ve kaynağıdır. İslam alimleri ve batılı bilim adamlarının bu konularda bazı farklı düşünce ve değerlendirmeleri bulunsa da bunlar arasında büyük oranda benzerlikler mevcuttur.

Her dilin kendine özgü yapı ve kuralları vardı. Diller insanlığın ortak değeri olduğundan aralarında birçok benzerliğin olması doğaldır. Batılı bilim adamları dili; işaretler sistemi, bildirişim aracı, düşünceye tercümanlık yapan bir meleke olarak tanımlamışlar. İslam alimleri ise dili; Allah'ın yarattığı, ilham ve öğrenme kabiliyeti verdiği kimselerden insanlara geçen bir emanet ve toplumların amaçlarını

ifade ettikleri sesler olarak görmüşlerdir. Bu manada dil, seslerden oluşan ve toplumun maksadını ifade etmek için üzerinde anlaşıldığı ibareler bütünüdür.

Dil üzerine yapılan çalışmalar Hint ve Yunan'a kadar uzanır. Hint'te yapılan çalışmalar kutsal metinlerin yanlış anlaşılmasını önlemek gayesiyle yapılmıştır. Yunanda ise bu çalışmalar gramer ağırlıklı olup, kelimeler ile nesnelere arasındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur. Sonraki dönemlerde dilin düşünce boyutuna yönelinmiş, dilin insan ruhu ve zihniyle olan irtibat ve bağı belirlenmeye çalışılmıştır. Diller arasındaki yakınlıklar bu dönemde incelenmiş ve modern dilbilimin birçok konusu dilbilimciler tarafından incelenmiştir.

İslam dünyasında dil, dinî ve bilimsel yönleriyle ele alınmıştır. Arapça üzerinde yapılan gramer çalışmaları, Kur'an'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması çabalarının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Kur'an merkezli olarak başlayan bu çalışmalar İslam alimlerinin dil hakkındaki kanaatlerini şekillendirmiştir. Çoğu dilci dilin tevkîfiliğini savunurken bir kısmı dilin uzlaşma sonucu oluştuğu fikrine varmıştır. Arapça, bilim ve felsefe dili olduğu için, gramer çalışmaları, bu alanların gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Basra ve Kûfe'de, daha sonra Endülüs'teki dil çalışmaları ile Arapça gramerin temelleri atılmış ve birçok önemli gramer eseri telif edilmiştir. İslam dünyasında yapılan dil ve dilbilim çalışmaları, Batıdaki dilbilim çalışmalarının gelişmesine de önemli katkılarda bulunmuştur. Bu çalışmalar dilin doğası, işlevi hakkında yeni anlayışlar ortaya koyarak modern dilbiliminin temellerinin atılmasına etken olmuştur.

Dilbilim çalışmaları, insan dilinin zenginliğinin ve çeşitliliğinin keşfedilmesine ve dilin insan yaşamındaki önemli rolünün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu çalışmalar sayesinde farklı diller arasındaki ilişkiler daha iyi kavranabilir ve dillerin nasıl işlediği ve nasıl geliştiği daha iyi anlaşılır.

Kaynakça

- Aksan, D. (2009a). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2009b). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Âmir, İbn Şatûh, (2017). Rû'yetü'l-Câhız li Neşeti'l-Lüğa ve Ehemmü'l-Emrâdi'l-Lügaviyye'lletî tûsîbu Lisâne'l-Beşerî. *Camiatü Bâbil Mecelletü Külliyyeti'l-Edebiyye*. Sayı: 35 (2017), 307-316.
- Başkan, Ö. (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- el-Câhız, E. O. (2003). *el-Beyân ve't-Tebyin* (2. Basım). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Câhız, E. O. (1968). *Kitâb'ul-Hayevân*. (2. Basım). Beyrut: Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Chomsky, N. (2014). *Dil ve Zihin*. Çev. Ahmet Kocaman. (3. Basım). Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Cevherî, N. İ. H. (1998). *es-Sihâh*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Civelek, Y. (2001). VII-XI Asır İslam Dünyasında Dil Olgusuna Yaklaşımlar ve Batılı Dilbilimcilerle Mukayesesi. *Kur'an ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*. Van, Türkiye.
- el-Fârâbî, E. N. (2008). *Kitâbu'l-Hurûf (Harfler Kitabı)*. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Demir, R. (2011). Arap dilinde Fıkhü'l-luga ve ilmu'l-luga Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu, Gayesi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: XIII, Sayı: 23(2011/1), 184-201.
- Dilaçar, A. (1968). *Dil, Diller ve Dilcilik*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergüven, Ş. (2007/2). Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt:6, Sayı: 12, 143-155.

- Ergüven, Ş. (2007/1). Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt:6, Sayı: 11, 155-183.
- Güven, Ş. (2005). *Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*. İstanbul: Denge Yayınları, İstanbul.
- el-Hafâcî, E. M. (2010). *Sırru'l-Feşâha*. Beyrut: Kitâb-Nâşirûn.
- İbn Cinnî, E. O. (2013). *el-Haşâiş*. (4. Basım). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l Öİlmiyye.
- İbn Haldûn, V. A. (2004). *Muqaddime*. Dımaşk: Dâru'l-Belhî.
- İbn Hazm, E. M. (1979). *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedide.
- İbn Manzûr. (1883). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadüz, E. (2004). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 25, 15-26.
- Kayaalp, İ. (2006). *İletişim ve Dil*. (2. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kıran, Zeynep. (1984). Dilbilim ve Temel İlkeleri. *H.Ü. Edebiyat Dergisi*.
- Martinet, A. (1980). *Elements de Linguistique Generale*, Paris: Armand Colin.
- Martinet, A. (1998). *İşlevsel Genel Dilbilim*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Özdemir, M. (1995). "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 11:225-232.
- Porzig, W. (2011). *Dil Denen Mucize*. Çev. Vural Ülkü. (3. Basım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saussure, F. De. (1971). *Cours de Linguistique Generale*. Paris: Payot.
- Saussure, F. De. (1998). *Dilbilim Dersleri*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yıldız, M. (1997). *Fransaca-Türkçe Sözlük*. Tebriz: Turuz.
- Yıldız, M. (2012). *Redhouse İngilizce Türkçe Sözlük*. Tebriz: Turuz.
- Yıldız, M. (1988). *Türk Dil Kurumu sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.